

Közép-Európa 2000

KISS ENDRE

(Közép-Európa, amilyenek ma ismerjük, a hatvanas, de elsősorban a hetvenes és nyolcvanas évek hatalmas történeti és kulturális rekonstrukciós munkájának eredménye. E hatalmas rekonstrukciós munkát nem elsősorban a létező szocializmus alternatívájának szükséglete, de átfogóbb történeti és kulturális folyamatok váltották ki.

A soknemzetiségű Habsburg-birodalmat felváltó utódállamok identitásának és kulturális érdeklődésének középpontja értelemszerűen a nemzetállam volt, ezt 1945 után a létezően szocialista alap-identitás és kulturális orientáció követte, amelyik Sztálin-utáni periódusában a nemzetállami gondolkodás (identitás, kulturális orientáció) valamelyik létezően szocialista irányát tekintette optimálisnak. Mindez azt jelentette, hogy csak a hatvanas, de elsősorban a hetvenes évektől kerülhetett először napirendre egy összefoglaló, interdiszciplináris és nemzetközi felfogású Közép-Európa-rekonstrukció. Ennek a specifikus elképítésnek alapvető és meghatározó okai a huszadik század történelmében rejlettek, így a húszas évek utódállamainak meghatározó új nemzetállamisága, majd az egymást váltó és a közép-európai dimenziókon jóval túlmenő totalitáriánus diktatúrák. Közép-Európa e rekonstrukciója szellemi életünk tegnapiját jelentette. Ez a tegnap hatalmas eredményként elvezetett egy összefüggő közép-európai kultúra, a kulturális és identitásbeli közép-európai közös metszet körvonalainak feltárásához és megszilárdulásához. Eredményeiben alaposan és máig még nem is egészen feltárt módon túl is ment magán a közép-európai régió és nem egy összefüggésben általános sztenderddé vált. Eljárása a komplex és holisztikus kulturális feltárás eljárása volt, amit erőteljes depolitizáló és dezideologizáló erőter vett körül. 1989-ben ez a kulturálisan érdemileg majdnem teljesen feltárt, ám depolitizált és dezideologizált Közép-Európa került bele a poszt-szocialista rendszerváltás folyamataiba.)

Nem kell mindenáron hegelianusnak lennünk ahhoz, hogy e filozófus fogalmiságából kölcsönözzünk Közép-Európa szellemi közösségének végiggondolásakor. Az „objektív szellem”, a szellemi objektiváció fogalmában ugyanis éppen az fogalmazódik meg, hogy egy társadalomban bizonyos tények és értékek az egyén számára már objektumként, a társadalmi kommunikációban magától értetődően részt vevő tárgyakként jelennek meg, nem tetszőlegesen választható, alternatív

tartalmakként. A mai Közép-Európa számára a közép-európai kultúra tartalmai éppen abban az értelemben léteznek „objektívációként”, amelyben azt a hegeli fogalmiság körvonalazza. Az, hogy ez az objektíválttá vált közép-európai közös kultúra, éppen a közösségében hosszú ideig az értékek mélyen tenger alá süppedt Atlantisza volt², nem változtat e tény igazságán. Persze az egyes nemzetek, osztályok, csoportok kultúrája korántsem merül ki mintegy statisztikai értelemben e közös közép-európaiságban – triviális kulturszociológiai és történeti tény, hogy a kultúra mindig plurális s a legkülönbözőbb regionális, szociológiai és interdiszkurzív komplexumokban létezik, amelyek közül egyet sem illethet meg a többi komplexumot léteben kioltó kizárólagosság. Az egyes csoportok kulturális tartalmainak vannak bőségesen nem a közös, közép-európai metszetben elhelyezkedő tartalmai is, amelyek léte és konkrét tulajdonságai korántsem teszik viszonylagossá e közép-európai közös metszetnek sem fontosságát, sem tudatosításának mindig újra aktualizálódó szükségszerűségét. Ezt az egyes kultúrák közötti közös metszetet csak az nem veszi tudomásul, aki nem akarja azt tudomásul venni. Ennek a közös metszetnek a hangsúlyozása, az azzal való azonosulás a kilencvenes években mindamellett erősen megváltozott, új hangsúlyokat kapott. Miközben a közép-európai kultúra közös metszete a szó leghegelibb értelmében „objektív” az egyes kultúrákban (ami egyáltalán nem állítja, hogy 1. magát ezt a közös kulturális metszetet mára már minden részletében feltárták volna, 2. ez a közös kulturális metszet az egyes kulturális szférákban kizárólagos lenne, e kultúra vállalása a kilencvenes években nem tartozik e szó korábbi értelmében a régió egyes elitjeinek alapvető identitásához).

Közép-Európa, az előzőeknek megfelelően, egyszerre létezik is meg nem is. A közép-európai kultúra fenti „objektívált” változata – ezt szerette volna bevezetőnk bizonyítani – mégis „objektív”. Közép-Európa, mint gazdasági és politikai „egység” ezzel egyidejűleg azonban meglehetősen távol állt és áll attól, hogy az előző értelemben létezőnek lehessen tekinteni. A mérleg egyik serpenyőjében tehát a (legtágabban értelmezett) „kultúra”, a másikban a „politika” és a „gazdaság” található, fentebb jelzett szembenállásuk figyelemreméltó módon keveset változott még az 1989-es poszt-szocialista rendszerváltás nagy fordulata után is.

Elegendő indíték-e azonban a kultúrájában (ismét) létező Közép-Európa egyáltalán ahhoz, hogy e tárgyról érdemben beszélhessünk? Hiszen ha máskor nem, az elmúlt történelmi korszakokban hozzászokhattunk ahhoz, hogy mindaz, ami a „kultúra” területéhez tartozik, nem versenghet a másik két szféra prioritásaival,

¹ Ez természetesen minden szellemi tartalomra vonatkozhat. Ezért kiemelkedő jelentőségű történelmi és kulturális tény, hogy Magyarországon a közép-európai kultúra és életforma elemei az egyén számára „külsőként” feltalált tárgyak³ osztályába lettek sorolhatóak, „külső anyag”-ként, érzékelhető, kifejezett és könnyen elsajátítható objektív szellemi létezőként jelentek meg a tudat és az akarat számára. Ld. erről Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Neu herausgegeben von Friedhelm Nicolai und Otto Pöggeler. Berlin, 1975.389

² Mint többször utalnunk kellett erre, e létezési formának alapvetően a huszadik századi történelem volt a kiváltó oka, ami nem jelenti azt, hogy ne lett volna meg a maga sajátos szociológiája, de még pszichológiája is.

intézményes vagy akár csak informális előjogaival. Ha a közép-európai kultúra tárgygyá vált tartalmait az előző szembeállításból következő mértékeknél mégis jóval fontosabbnak tartjuk, ez olyan meggondolások eredménye is, amelyek a kultúra és tágabbban a modern művelődés új jelentőségére vonatkoznak.

Posztmodern, mindenképpen azonban poszthisztóriussá váló évtizedeinktől eltérően azonban a kultúra a valóban modern társadalmakban olyan jelentőségre tett szert, amilyenről mai fogalmaink alapján aligha alkothatunk képet.⁴ Ahhoz tehát, hogy a kultúrájában (művelődésében) létező, gazdaságilag és politikailag azonban nem valóságos Közép-Európa problémáját értelmesen felvethessük, a kultúra funkció- és fogalomváltozásait kell vázlatosan érintenünk. A kultúra sokféle konkrét formában ugyan, de kilépett a társadalomnak, a művelődésnek és a polgárságnak abból a sajátos funkcionális kapcsolatából, amely nem sokkal ezelőtt, a századelőn és még az Első Világháború nagy megrázkódtatását is túlélve 1933-ig a modern kultúra társadalmi és funkcionális alapját jelentette.⁵

A posztmodern gondolkodásnak a lehetőségekben bennefoglalt interdiskurzivitása új, szabad kultúraalakítási lehetőségeket teremt. A posztmodern helyzet eredetileg éppen azt jelentette, hogy szabadon, az egyes irányzatok belső koherenciájához már nem kizárólagosan alkalmazkodva választhatunk az eddigi kulturális diskurzusok tartalmi között, a kultúra új kreativitása elérhető közelségbe kerül. A lehetőségek horizontján kirajzolódó posztmodern kulturális kreativitás tehát rendkívül lényeges háttér-feltétele volt a nyolcvanas és kilencvenes évtized fordulójának. Nemcsak kiemelkedő feltételeket jelentett egy posztkommunista világ egésze, de ritka történelmi lehetőségeként megadta Közép-Európa számára is azt a koordináta-rendszert, amellyel ez a régió erőteljesen vissza tudott volna kapcsolódni saját kulturális identitásának legdifferenciáltabb és legmagasabb szintű rétegéhez. Tanulmányunkban nem egyszer fogunk még kitérni arra, hogy nemcsak a posztmodern interdiskurzivitás (azaz: a posztmodernben bennerejlő számos lehetőség e legoptimálisabbja, az interdiskurzív posztmodern) nem volt képes a maga versenytársai között hegemon szerephez jutni, de Közép-Európa sem tudta realizálni kultúrájának bevezetőnkben említett „közös

3 Ld. erről elviekben e sorok írójától: *Das Globale ist das Unmittelbarwerden des Absoluten?* in: *Hegel-Jahrbuch*, 1996. Berlin, 1997. 33-41.

4 A modern kultúrájának sajátos nembeli tartalmait kíséreltük meg érzékeltetni, olyan alaporientációkat, amelyek a valóságosan megvalósult *posztmodernizmusban* - akár igen komplex okok eredőjeként is - nem valósult meg, annak ellenére, hogy a *posztmodern* is magában rejtette ezt a konstruktív nembeli irányulást.

5 Nem önálló történelmi megismerési igény vezetett a fenti összefüggés érintéséhez, de a modern kultúra Közép-Európában különösen is releváns szociológiai alapzatának érzékelése: ez a kultúra a szellemi alkotók és a (polgár) társadalom közös terméke volt, párbeszédük, ha tesszük, munkamegosztásuk bizonyult olyan termékenynek. Mindez azt is jelenti, hogy a huszadik századi történelem nem a kulturális alkotókat vagy az alkotás egyéb feltételeit tette tönkre, *de a kultúra teremtésében együttműködő társadalmi csoportokat, illetve osztályokat*. Ez a modell természetesen nem terjed ki a modernség összes szociológiai vonatkozására, hiszen nem említi e modernség *polgárelenességét*. Ez azért nem változtatja meg a kiinduló modellt, mert ez a polgárelenesség *nem rendítette meg* a közép-európai polgárság együttműködését a modern kultúra értékeinek létrehozásában.

6 A posztmodern gondolkodás interdiskurzivitásában rejlő *elementáris* kreatív lehetőségekre nem egy dolgozatunkban utaltunk (a legalaposabban: „Über Hermann Brochs Ehrgeiz, ganzheitliche Strukturen ganzheitlich darzustellen“, In: *Hermann Broch. Werke und Wirkung*, Hrsg. von E. Kiss, Bonn, 1986.), s ezekben az utalásokban kimondva-kimondatlanul mindig benne rejtett a közép-európai kultúrával való lényegi rokonság érzékeltetése.

metszeté”-t.⁷ Ha ezt a „közös metszete”-t közös identitásként fogjuk fel (ami természetesen más identitás-rétegekkel összefonódva létezik, hiszen ezen rétegek összefonódása adja ki a „közös metszet”-et), akkor le kell vonnunk azt a következtetést is, hogy 1989 után olyan új identitás-képletek alakultak ki, melyek nem tartalmazzák ezt a nem egy szempontból optimumként is értelmezett közös közép-európai metszetet. Nos, ez a szűkebben kulturális mozzanatokon túlmenően már általános, történeti jelentőséggel is rendelkezik. Egyrészt (és e helyütt e felsorolás nem teljes) e közép-európai közös metszet tökéletes „nyugati” értékrendszerrel és szemlélettel látta el a késő-kádárista magyar reálszocializmust (a manifeszt közép-európai tudat ebben az összefüggésben egyértelműen „nyugati” tudat volt). Másrészt ezek az országok és régiók közös metszetként létező manifeszt közép-európai tudatuk ellenére is kihagytak az ebben a feltételben rejlő elő-integráció szakaszát. Amint természetesen Skandinávia vagy a Benelux-országok példája mutatja, egy ilyen előintegráció összes megvalósítható változata csak előnyökkel járhatott volna nemcsak egy-egy ország, de az egész régió valóságos integrációs folyamatát tekintve is. Ha továbbá az előzőekben a közép-európai közös metszetet egyben identitásként is értelmeztük, az is nyilvánvalóvá válik, hogy ilyen következmények mellett a közép-európai átalakulás nem épül a közép-európai identitás ily mértékben objektivált formáira, amelyet „közös metszet”-nek nevezhetünk el, más szóval, nem épül a helyenként és koronként manifesztté váló közép-európai tudatra. Ez annál is sajnálatosabb tény, mert a közép-európai kultúra és művelődés, és azon keresztül a közép-európai tudat nem egy reneszánsza éppen a szóbanforgó csoportok identitásának legértékesebb elemei közé tartoztak, nem egy esetben a teljesen explicit identitáskeresés volt az a mozzanat, amely a közép-európai tudatot újra a tudat részévé tette. Feltétlenül itt is röviden ki kell térnünk arra, hogy a populizmusok és nacionalizmusok előtérbe kerülése a kilencvenes évek második felére bizonyosan nem független az identitás e közös közép-európai metszetének elhalványodásától.⁸ Sajátosan egymást hívja elő a posztmodern másodlagosnak megmaradó kreatív, interdiszkurzív változata és a tudat közép-európai közös metszetének leépülése. A párhuzamos leépülés egy lehetséges közös felépülés szomorú alternatívája.

A manifeszt (és eltérő mértékben bár, de korántsem csak Magyarországra szorítkozó) közép-európai tudat új kisugárzásának egyik legérdekesebb bizonyítéka volt, hogy e gondolatiság képviselői politikailag korántsem tartoztak egyetlen alakulóban lévő párt keretei közé. Ugyanazt a manifeszt tudatot tehát több politikai erő is képviselte az átmenet korszakában. Ennek a ténynek is megvoltak a maga következményei. Egyrészt úgy, hogy abban az ütemben, ahogy az egyes értelmiségi-politikai csoportok egymással szembekerültek, a köztük lévő Közép-Európa-

⁷ Feltételezzük természetesen, hogy a manifeszt közép-európai tudat beépítésének elmaradása a posztkommunista szellemi univerzumban össze is függ a posztmodern interdiskurzív, azaz kreatív irányzatának a vereségével.

⁸ Ezt a nyilvánvaló összefüggést számos részletkutatásnak kell még empirikusan is igazolnia. Annyi azonban már most megfogalmazható, hogy az erodálódó manifeszt közép-európai tudatnak csak a nacionalizmus felé van visszautája, de azt is bizonyították a kilencvenes évek, hogy az EU felé vezető baladás nem hogy nem zárja ki az új nacionalizmusokat, de még új mondanivalóval is elláthatja őket, s ez Közép-Európában is különös aktualitással van jelen.

konszenzus is óhatatlanul erőteljesen vesztett erejéből. Az intellektuális pártosodás másik, ezzel összefüggő következménye pedig az volt, hogy az első politikai elitekbe számos olyan, adott esetben értelmiségi vagy értelmiségi háttérű egyén és csoport került, akiknek nem volt manifeszt Közép-Európa-tudatuk, vagy akik, más szóval, nem voltak részei Közép-Európa közös kulturális metszetének.⁹

A manifeszt közép-európai tudat átfogó jegye volt, hogy vele az identitás, a kultúra és a művelődés fogalmai kapcsolódtak össze elsősorban, s éppen emiatt politikai tartalma nem volt több egy kulturálisan erősen átítatott általános liberalizmusnál, amely természetesen már ebben az általános formájában is alternatívát jelentett a létező szocializmusnak, miközben sikeresen utalt vissza Közép-Európa közös metszetének alapvető általános liberalizmusára is. Ez az eszme a létező szocializmus egy saját identitás-alapon álló modernizációs ideológiája volt, ami felfutásának idején levált az azt jórészt hagyományosan hordozó kvázi-legitimista, valamilyen színezettel-árnyalattal konzervatív-jobboldali háttéréről, s ilyen értelemben dezideologizálódott és depolitizálódott.¹⁰ Az összefüggés pozitív oldala sem kevésbé volt jelentős. E dezideologizált, poszt-modern, sőt bizonyos irányokban poszt-bolsevik Közép-Európa lehetővé tette számos kisebb-nagyobb csoport számára, hogy valóban a közép-európai hagyomány progresszív, politikailag meghatározóan liberális, szellemiségében pedig kreatív tartalmaira építsen. Napjainkban már – és ez volt az átmenet specifikuma – egyáltalán nem volt lehetetlen s nem is bizonyult ritka jelenségnek, hogy még a nem-ortodox baloldaliság számos képviselője is többé vagy kevésbé rokonszenvezik Közép-Európa gondolatával.

Közép-Európa az átmenet kezdetén ugyanúgy folyamat, mint annak idején volt!¹¹ Ennek nem hogy nem mond ellent, de egyenesen alátámasztja ezt, hogy az ekkori Közép-Európa-viták résztvevői gyakran nem ugyanazt, de egyenesen ellentétes fogalmakat értettek Közép-Európán. A történeti, szociológiai és kulturális fejlődés ekkor valóban három, egymással szorosan érintkező, egymásba a szó szoros értelmében többszörösen átmenő Közép-Európa-változatot különböztet meg: az egyik az akkor név szerint nem mindig említett Friedrich Naumann tervezetének Közép-Európája volt Berlin középponttal, a második az Osztrák-Magyar Monarchia szűkebb centrumait és egyben utódállamait értette ezen, Bécs, Prága és Budapest Közép-Európáját, amíg a harmadik a közép (és amennyire azt a térkép és a történelmi

⁹ Ez azt jelenti, hogy az egyes politikai elitek szociológiájában a manifeszt közép-európai tudat megléte vagy meg-nem-léte is a csoportképző mozzanatok közé tartozik.

¹⁰ E jelenségnek is megvannak a maga megfelelői, mindenekelőtt az 1945 utáni Ausztria születését említenénk az antifasiszta osztrák emigráció szellemi mozgalmából, amelyek során a kulturális és identitásképző Ausztria-fogalom ugyancsak levált a közvetlen politikai alaptzatról (tehát, hogy konkrét politikai vagy ideológiai érdekeket testesített volna meg).

¹¹ Egy korábbi tanulmányunkban (Ady, Musil, Kákánia, *Műhely*, 1988/7) éppen Ady Endre példáján mutattuk ki, hogy Közép-Európa még a legtisztább szellemiségű értelmiség számára is tanulási-megismerési folyamatot jelentett. Itt arra is kitértünk, hogy irodalmi és irodalomtörténeti jelenségeket lehet annak alapján csoportosítani, hogy mikor melyik szakaszán tartottak ennek a tanulási folyamatnak.

együttélés tapasztalatai egyáltalán megengedték, kelet-európai népek plebejus Közép-Európáját jelentette¹².

A manifeszt közép-európai tudat felemelkedésének idején természetesen e három Közép-Európa eltérései érdemben nem képztek vita tárgyát, különbségeik azonban mintegy a fakticitás normativitásával jelentek meg az 1989 utáni korszakban.

Különleges fontosságú dokumentuma e manifeszt Közép-Európa-tudatnak Claudio Magris Duna-könyve. A trieszti olasz germanista 1963-ban publikálta a „Habsburg-mítosz” az osztrák irodalomban című disszertációját. Jóllehet e mű tudományos vagy szemléleti érdemei elmaradnak William M. Johnston 1972-es *The Austrian Mind* című összefoglaló munkájának jelentőségétől, bizonyos, lokálisabb értelemben e dátumhoz köthetjük Közép-Európa új, kezdettől fogva nemzetközi fogalmának kialakulását. Nemcsak 1963-ban, de még évekkel később is alig lehetett ugyanis valami halottabbat elképzelni, mint a két világháború megrázkódtatásaitól nem érintett Közép-Európát. Amennyiben Közép-Európa történeti vagy szellemi valóságként létezett, leginkább valamiféle operett-világként jelent meg, amelynek kulisszája előtt játszódott Szejk, a derék katona története és megjelentek a közép- és kelet-európai sztálinizmus csúcspontjain is viharosan sikeres operettek, a címek sorrendjében a Csárdáskirálynő, Cirkuszercegnő, a Marica grófnő, a Luxemburg grófia vagy a Lili bárónő. A „Habsburg-mítosz”, Claudio Magris ezen első műve, témává is teszi Közép-Európa akkori, a mitológiai távolságokba visszaesett állapotát, „Habsburg-mítosz”-ról beszél, amelyben a Habsburgok konkrét részesedése meglehetősen korlátozott, a „Habsburg-mítosz” a századelő szellemi életének egy fontos metszetével egyenlő. A műben 1963-ban még Marinetti olasz indíttatású futurista kritikájának nyomai is felismerhetők az „önmagát túlélt”, „öreg” Ausztriával szemben, s nem csoda, ha a m későbbi Bevezetőjében Magris már nem „Habsburg-mítoszlól”, de „modellről” beszél. Éppen ez a legérdekesebb Magris Habsburg mítoszában, hogy magában a szerzőben is rendkívül heves és érzelmileg is artikulálódó harc dúl a felidézett világ ekkori ideologikus elutasítása és e szellemiség ekkor már újra működésbe lépő vonzereje között. S ha a Habsburg mítosz érdeklődési köre, tárgyválasztása Közép-Európát tekintve még korlátozott volt, a második nagy mű, a Duna, Közép-Európa egyik első enciklopédikus műve, amelyik fényes dokumentuma a manifeszt közép-európai tudat egész Közép-Európára kiterjedő reneszánszának.

Nem érdektelen felidézni az ezredfordulón, hogy a Duna-könyvben Claudio Magris arra tesz kísérletet, hogy szembesítse a nyolcvanas évek közepének-végének történelmi terével a manifeszt közép-európai tudatot. Nem a térben működő intézmények és aktorok szellemiségéből rekonstruálja tehát a közép-európai tudatot, de a manifeszt és már rekonstruált tudatot vetíti rá az egykori történelmi tér megváltozott arculatára. Fizikai utazása tehát le a Dunán egyszerre fizikai és szellemi

¹² E plebejus változat erőteljesen jelen volt a létező szocializmus reformkorszakaiban (mind művészi, mind politikai okokból, egy példát említve, ezen a gondolatkörön belül született meg Kósa Ferenc *Dózsa*-filmje (*Ítélet*), amelyben a magyar és román felkelők közös szellemisége és érdekei jelezték az így értelmezett Közép-Európát. De – időben visszafelé haladva – megjelentek ennek az elképzelésnek a változatai az 1945-ös politikai koncepciókban, Jászi elképzeléseiben, sőt, Kossuth Duna-konföderációjában is.

utazás, mint szellemi utazás azonban egyszerre többszörös, hiszen nemcsak a múltban és a jelenben folyik egyidejűleg, de a múlt és a jelen között is. Ha az előbb azt mondtuk, hogy Közép-Európa mindig is folyamat volt, a sajátos közép-európai tartalmak elsajátításának szakadatlan folyamata, most ez a folyamat is a visszájára fordul, még csak újraelsajátításnak sem nevezhetnénk, hiszen a rekonstruált manifeszt tudat birtokában indul meg egyáltalán az utazás maga. Legfontosabb tartalma a szembesítés, de természetesen a közvetítés is. A szembesítés is további dimenziókra bomlik, hiszen egyrészt a rekonstruált és manifeszt közép-európai tudat szembesül saját többszörösen megszakított múltjával, ezzel együtt azonban a modern európai tudat is szembesül a közép-európai tudatban megtestesülő őisével, nem is beszélve a modern európai tudat egyes konkrét változatainak konkrét szembesüléseiről. Mélyen szimbolikus tény és kiválóan fejezi ki elképzeléseink lényegét, hogy Claudio Magris Duna-könyve közvetlenül a térség forradalmi átalakítása előtt, azaz még a létező szocializmus szilárd s megingathatatlannak tűnő fennállása idején íródott. Mind a manifeszt közép-európai tudatban bennerejlő alapvetően nyugatias és európai értelemben modernizáló attitűd, mind pedig az „előintegráció” szempontjából kivételesen fontos dokumentum Magris könyvének ez a dimenziója, a szimbolikus tartalom meghatározó tárgyi tartalmakra utal: Claudio Magris Duna-könyve közvetlenül a nagy történelmi változás előtt készül el, a manifeszt közép-európai tudat megelőzi a neoliberális győzelmét, illetve a létező szocializmus önmaga bejelentette csődjét.

Claudio Magris Közép-Európája rendkívül gazdag egyetemes történelmi vetületekben: Napóleon és Goethe, a Scholl-testvérek és Eichmann, a Nibelungenlied és a népvándorlás, a vallásháborúk és a nemzeti függetlenségi mozgalmak olyan gazdag történelmi hálóval szőtték be Magris Közép-Európáját, amellyel az „európai utazó”-nak szinte pillanatról-pillanatra szembesülnie kell. Magris Közép-Európája azonban gazdag, sőt kimeríthetetlen tárháza a különböző ítéleteknek, értékrendszereknek, világnézeteknek, amelyek szintén minden pillanatban megállásra, gondolkodásra, s önmaga nézeteinek felülvizsgálatára készíthetik az utazót. Magris nem érzékeny egyformán ezen univerzum összes szférájára, gondolatait gyakran nem a találkozás nyilvánvaló lényege, de saját, a szellemi élet éppen érvényes normáitól nem egészen független elvárásainak hangsúlyai vezetik, de egy pillanatra sem veszi el a belső nyitottságnak azt a lelki tartását, amely mindig felkészíti arra, hogy útja során bárkitől, bármikor olyan igazságokat hallhat, amelyek a világnak egy konkrét, közép-európai perspektíváját képviselik és amelyeknek érvénye túl is emelkedhet egy konkrét perspektíva belső igazságának természetes érvényességén. A manifeszt közép-európai tudat ezeken a szinteken már új magatartásokat generál, valóságos emberi magatartásokat jelenít meg, attitűdöket terem. ¹³

Claudio Magris Közép-Európa-enciklopédiája újra feltételi a kérdést a manifeszt közép-európai tudat immár legújabbkori újjászületésének okairól. magyar társadalom (és erre támaszkodva a magyar tudomány) a hatvanas években elsősorban két nagy,

¹³ Az attitűd-teremtés legjobban talán a nagy közép-európai alkotók körül kialakuló kultuszokban nyilvánult meg. Ezekben az években elsősorban a *Kafka*-, *Musil*- és *Wittgenstein*-művek és a szerzők személyes egzisztenciális gesztusai váltak kultikussá.

részben erőteljesen traumatikus élmény hatására fordult közvetlenül új igényekkel Közép-Európa történelme felé.¹⁴ Egyrészt a hatvanas évek során támaszt keresett a létező szocializmuson belül végrehajtandó gazdasági reformhoz, s ezen a szalon talán első ízben mérte fel újra Közép-Európa valóságos múltját (vagy ahogy ezt akkor egy tanulmánykötet címe meg is fogalmazta: Magyarország kapitalizmus-kori fejlődésének történetileg hiteles képét).

Másrészt, nem utolsósorban a Horthy-rendszer rendszeralkotó nacionalizmusának rendszerszintű bukása után nyitottabban és több várakozással fordult a szomszédos népek felé, mint bármikor korábban (amivel erőteljes lendületet adott a fentiekben megjelenített „plebejus” Közép-Európa képzetének kialakulásához is). Mivel a két világháború közötti korszak mélyebb értelemben az 1914 előtti kor többszörös értelmű, de egyformán egyértelmű elutasításaként jött létre, a második világháború után a sztálinizmus valósága állta el az 1914 előtti világra irányuló érdeklődés útját.

1989-ban, a kérdést elvi szinten megfogalmazva, regionális folyamatként a manifeszt közép-európai tudat lehetséges átnövése a poszt-szocialista Európába valóságos kérdésként, illetve alternatívaként jelent meg.¹⁵

Európa összenövésének (elsősorban a manifeszt közép-európai tudat és az előintegráció jegyében értjük ezt) egyik lehetséges és minden bizonnyal optimális forgatókönyve rajzolódott ki ebben a lehetőségben.

Az 1989-et közvetlenül követő hatalmas migrációs folyamatok mintegy fizikai valóságukban keltették életre Közép-Európa történeti víziójának és létezésének egyik döntő metaforáját is, sőt, mintha a jelen továbbírta volna a történeti metaforát a jelenben. A pályaudvar metaforája részben megismételte a Közép-Európa, mint folyamat képzetét, részben ezt a folyamatot közvetlenül kapcsolatba hozta az egyes népek és társadalmi csoportok fizikai létezésével. Az 1989-et követő években Közép-Európa népe a szó szoros értelmében állandóan úton volt, nem kis mértékben szimpla létfenntartását sem annyira helyhez kötött munkájával, mint nomád kereskedelmi tevékenységével biztosította, ekkori vonulásai egy népvándorlás dimenzióit öltötték fel.

Az irodalmi hagyományban előszeretettel a pályaudvarok hasonlósága alapján azonosított Közép-Európát legpontosabban talán Jan Parandowski Pusztuló egek című klasszikus monarchia-regény fogalmazza meg: *„A Monarchia olyan, mint egy váróterem egy hatalmas pályaudvaron. Sok-sok nemzet gyűlt ide össze. Ülnek és várnak. Van, aki hosszabb, van, aki rövidebb ideig, de ahhoz mindnyájan éppen elég sokáig, hogy egy nyugodt zugot keressenek, egy kis kényelmet, ahol szép csendben szundíthatnak. Valójában senki sem feledkezhetett meg róla, hogy út előtt áll, de a legszívesebben nem is gondolnak rá.”*

14 A „közvetlenül” határozószó azt jelenti, hogy az e dolgozatban másutt gyakorta megidézett hosszú távú tendenciákat, mivel azokat magátólértetődőnek tekintjük, nem soroljuk ide.

15 A lehetőség **elvi természete** azt jelenti, hogy természetesen e tudat **esszenciális tartalmainak** az új helyzet teljességébe való átnövéséről kell elsősorban beszélni, amely **alapfolyamat** nagy teret ad olyan politikai vagy szociológiai eltéréseknek, amelyek öntörvényűek és **nem redukálhatók erre a szűkebb és elvi alapozású folyamatról**.

1989 ismét hatalmas váróteremmé változtatta Közép-Európát. Ekkor úgy tűnhetett, nemcsak a manifeszt közép-európai tudat felső rétegei, de a régió tömegei is hamarosan felszállnak a Nyugatra induló vonatokra.

Közép-Európa eszmei sikere, ha tesszük, feltámadása a 70-es és 80-as években olyan sikeres volt, hogy az napjaink perspektívájából tekintve már majdhogynem gyanúsna is tűnhet. A politikai átalakulás azonban nem hozta létre ezt a nem egy szempontból egyenesen már túlérettnek tűnő Közép-Európát. A történelmi létrejött-jövetel magyarázata azért tűnik különösen is nehéz feladatnak, mert nehezen rendelkezhetünk olyan elképzelésekkel, hogy milyennek is kellett volna lennie ennek az optimális átmenetnek a manifeszt Közép-Európa tudat preintegrációs állapotából a sikeres európai integrációba, hiszen a lényeges tartalmak lényeges beépülésének számos, egymástól eltérően konkrét lefolyású forgatókönyve lehetett.

Közép-Európa – többször utaltunk már erre – a nagy felívelés idején depolitizálódott és dezideologizálódott. Ez azt jelenti, hogy kulturális minőségeiben nem jelentett politikai és ideológiai elkötelezettséget, azaz egy politikai vagy ideológiai irányzat képviselését. Ezt természetesen lehet teljességgel magyarázni a létező szocializmus sajátos antipolitikus perspektívizmusával, de maga ez az attitűd egyáltalán nem volt idegen az értékeknek attól a halmazától, amelyet Közép-Európa ekkor jelentett.

Ami a nagy átalakulás alatt történt, igen sajátos átváltozás volt. Nem az történt ugyanis, hogy az így értelmezett dezideologizálódás vagy depolitizálódás a maga ellentétébe fordult volna, azaz, nem került arra sor, hogy Közép-Európa egy meghatározott politikai vagy ideológiai irányzat zászlójára került volna. Ami valójában történt, olyan sajátos negatív ideologizálódás, illetve negatív politizálódás volt, ami a tagadás tagadásaként funkcionált. A dezideologizálódás erodálódott, miközben dezideologizálódott, a depolitizálódás erodálódott, miközben depolitizálódott. Így sajátos negatív aura lepté be a Közép-Európa-képzetet, anélkül, hogy ez konkrét koncepciókban testet öltött volna. E folyamat okai közül csak a konkrét szövegösszefüggésekben érintettünk néhányat, miközben most sem törünk teljességre, ehhez azt fűzzük hozzá, hogy erőteljesen szétzilálta a manifeszt közép-európai tudatot, az az „éllovas”- szemlélet és -ideológiát, amelyik egy széles, világtörténelmi átmenet mindaddig precedensnélküli és nem kevésbé példa nélkül komplex folyamatainak legkezdetén kialakult. Mind a nyugati sajtó (és feltehetőleg egyes politikai aktorok), mind az új közép-európai eliték egységesen mintegy versengtek abban, hogy két-három hónapos szakaszokban ki legyen a poszt-szocialista átmenet „éllovasa”. Ez a versengés minden bizonnyal messze túllépett azon a mértéken, amit maga az átmenet a maga dinamikájában a jó cél érdekében megkövetelt.

Említettük, hogy nem rendelkezünk (mert nem rendelkezhattünk) normatív elképzeléssel a manifeszt közép-európai tudat optimális átnövéséről manifeszt európai tudattá. Az azonban teljesen bizonyos, hogy a manifeszt közép-európai tudat további, európai tudattá való felépülése helyetti voltaképpen leépülése mindenképpen egyik

meghatározó oka azoknak a folyamatoknak, amelyeket az új típusú nacionalizmusok, elsősorban a jobboldali populizmusok helyi változatai jelentenek.¹⁶

A manifeszt közép-európai tudatnak az európai integrációba való **elmaradt szerepvállalását** nem elemezhetjük további összefüggéseiben. Részint azért nem, mert a megfelelő történelmi distancia ehhez hiányzik, részben azért nem, mert az itt feltételezhető eddig még nem említett okok kívül is esnek e dolgozat témaválasztásának keretein. Ezért a manifeszt közép-európai tudat néhány általános összefüggésének **összefoglaló** jellegű felvillantásával záránk gondolatmenetünket.

Nem egy összefüggésben kellett találkozunk a manifeszt közép-európai tudat **szociológiai** dimenziójának fontosságával. Ebben az esetben is kiderült, hogy minden releváns intellektuális tartalom kiépíti a maga szociológiáját és e tartalmak további sorsa és fejlődése legtöbb esetben e **szociológiai dimenziók** sorsától és fejlődésétől függ. A manifeszt közép-európai tudat felívelésének esetében igazolódott az a **tudományelméleti** összefüggés is, hogy az egyes szaktudományok témaválasztása erőteljesen függ attól, amit az egyes társadalmakat lényegileg megszólító új intellektuális kihívásoknak nevezhetünk. A manifeszt közép-európai tudat erőteljesen megtermékenyítette a témakörben érdekelt szaktudományokat, amelyek új eredményei a **pozitív visszacsatolás** dinamikájával járultak hozzá a manifeszt tudat további kiépüléséhez, differenciálódásához. A manifeszt közép-európai tudat felemelkedésének hátterében a huszadik század tragikus történelmében elpusztult, a maga korában tudomásul nem vett **klasszikus modern** újrafelfedezése állt. Ez egészen általános, regionális mozzanatokhoz nem kötődő elem. A **sajátosságot** az teszi ki, hogy a klasszikus modern **eredetileg** is közép-európai eleme nagyon nagy hányadát tették ki az újralfedezett klasszikus modernnek, de az sem elhanyagolható, hogy melyik történelmi környezetben hogyan reagáltak a klasszikus modern ezen elkésett recepciójára.

A manifeszt közép-európai tudat az **individualizáció** magas szintű és differenciált változatát fogalmazta meg, mindezt egy, az individualizációt rendkívüli szükségletként megfogalmazó helyzetben, ráadásul e manifesztté váló közép-európai tartalmak a saját identitás egykori elemei is voltak. Ebből a mélyebb, ha tetszik, filozófiai vonatkozásból származik

az a várakozás, hogy az európai csatlakozás, a neoliberálisizmus győzelme biztosítani fogja e differenciált és magasrendű individualizáció további, egyenesvonalú kibontakozását. Nos, ez nem történt meg, ettől fogva a manifeszt közép-európai tudat sajátos individualizációja más, rivális individualizációs típusok és lehetőségek között kereste a maga megvalósulási formáit.

¹⁶Érdekes átmenetet jelentett a transzformációban, amikor a manifeszt közép-európai tudat erodálódása már nagy ütemben megindult, miközben az új nacionalizmust még ennek ellenére is vesztesnek kellett tekinteni. Ld. erről E. Kiss, „Notizen zum postsozialistischen Nationalismus”. In: *Geschichte und Gegenwart*. 12. évfolyam, März 1993, 43–52.